

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії Інституту соціології НАН України, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VIKTOR STEPANENKO,

Doctor of Science in Sociology, Chief Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, Editor-in-Chief of the Journal «Sociology: theory, methods and marketing» (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

vikstepa@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3623-0057>

Концепція громадянського суспільства як дослідницька програма

У сучасних теоретичних дискурсах громадянського суспільства осмислюються та відображаються такі трансформаційні процеси глобалізованого світу, як масові протестні рухи, соціальні аспекти глобальної міграції, вимоги соціальної, політичної та соціокультурної справедливості, боротьба за права і свободи різних соціальних груп та меншин. Відбувається активне формування нових об'єднань та солідарностей, для яких за доби глобальних цифрових мереж державні кордони не є перепорою. Україна не є ізольованою від цих сучасних трендів. До того ж внутрішня складна соціально-політична трансформація занурює країну в новий драматичний контекст розвитку з багатьма ризиками та невизначеними перспективами.

Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року вже не лише змінило європейський безпековий порядок, а й стало чинником глобальних геополітичних потрясінь та викликів. Уперше після закінчення Другої світової війни та Кубинської ракетної кризи 1962 року світ опинився на порозі нового глобального військового протистояння із реальними ризиками застосування ядерної зброї, передовсім з боку держави-агресора. Війна на тлі складних соціальних наслідків пандемії COVID-19 значно посилила дію того глобального чинника, який, за термінологією В. Шайделя, можна назвати «кумулятивним ефектом насильства» [Scheidel, 2017]. І це також коригує перспективу у сприйнятті соціальної реальності, принаймні в українському контексті.

Цитування: Степаненко, В. (2022). Концепція громадянського суспільства як дослідницька програма. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 40–64, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.040>.

Нові суспільно-політичні й соціокультурні виклики актуалізують необхідність дослідження та переосмислення як теоретичних, так і політико-прикладних аспектів проблематики громадянського суспільства, питань його інституціоналізації, а також розуміння розвитку дослідницької логіки щодо різних практик суспільної самоорганізації та громадянського активізму. Попри сталий дослідницький інтерес до громадянського суспільства як у світовій, так і у вітчизняній соціальній науці, ця проблематика приречена й надалі лишатися актуальною. Адже те, що у найширшому сенсі позначається терміном «громадянське суспільство» (*civil society*), а саме — групова соціальна самоорганізація та громадянський активізм поза межами державних інституцій і регуляцій — є відкритим і незавершеним процесом та творчою суспільною практикою навіть у сталих демократіях. А в країнах, що переживають складну трансформацію, й поготів. Тим паче, що «громадянське суспільство» як ідеологічний дискурс, суспільно-політична практика і нормативно-регулювальна та культурно-символічна сфера ще й досі залишається неусталеним феноменом для багатьох суспільств, що перебувають у процесі складної соцієтальної та суспільно-політичної трансформації, зокрема в Україні.

Мета цього тексту — застосувати методологію дослідницької програми до аналізу історичної та сучасної проблематики громадянського суспільства. Іншими словами — представити концепцію громадянського суспільства як дослідницьку програму, якій притаманна своя логіка розвитку, історична послідовність, змінюваність семантичних репрезентацій та актуалізація різних контекстуальних акцентів. Методологія дослідницьких програм, розроблена І. Лакатосом для дослідження розвитку наукового знання та адаптована для соціології Д. Бергером, М. Зелдичем та Д. Вагнером, а також розвинена Дж. Александером, є доволі плідним підходом, який дає змогу дослідити структурування евристики концептуальної дослідницької програми, формулювання її методологічних засад та історичну динаміку зміни «концептуальних каркасів» або мов цих програм [Резнік, 2021].

Так, Павло Федорченко-Кутуєв, використовуючи методологію дослідницької програми у своєму аналізі модернізації, актуалізує такі підходи І. Лакатоса: структура дослідницької програми складається із «жорсткого» теоретичного ядра та «захисного поясу» допоміжних гіпотез і теорій програми; дослідницька програма розвивається через процес конструювання захисного поясу теорій, які мають справу з фактами, що заперечують «ядро»; у зіткненні з цими фактами будь-яка евристично конкурентоспроможна («прогресивна») дослідницька програма модифікує «захисний пояс» концепцій, які піддаються спростуванню, аби відстояти беззаперечний статус свого теоретичного ядра [Кутуєв, 2005: сс. 39–40]. У своєму аналізі соціологічної дослідницької програми модернізації П. Федорченко-Кутуєв окреслює як її теоретичне ядро два базові параметри Модерну — національна держава (*nation-state*) та капіталізм. Власне використання методології дослідницької програми щодо модернізації та розвитку в підході цього дослідника полягає у вивченні та аналізі історичної динаміки (або зміни історичних і теоретичних фаз) та взаємодії цих двох центральних концептів теорії модернізації. Варто також наголосити, що історичний дискурс модерні-

зації є її основою розвитку самої соціологічної теорії, принаймні в її класичних витоках від М. Вебера, К. Маркса та Е. Дюркгайма.

Концепція громадянського суспільства є також окремою складовою й історичним продуктом Модерну з власними теоретичними, дискурсивними та соціально-практичними особливостями. Тому методологія дослідницької програми є цілком слушною та евристично плідною для такого аналізу.

Структура та теоретичні питання дослідницької програми громадянського суспільства

Коли йдеться про структуру та особливості концепції громадянського суспільства як дослідницької програми, можна сказати, що її теоретичне ядро складається із двох базових концептів, зокрема: 1) принципу суспільної самодіяльної активності, відокремленої від державної влади та 2) системи норм та ціннісних регуляцій, окреслених концептом цивільності (civility), від якого також історично походить етимологія самого поняття «громадянське суспільство» (civil society) у західному дискурсі. Дж. Александер називає цей другий символічно-культурний та ціннісний вимір громадянського суспільства також «цивільною сферою» (civil sphere) [Alexander, 2006].

Ідея громадянського (цивільного) суспільства формувалася історично й набувала своїх основних сучасних значень за доби Нового часу. У цьому сенсі «громадянське суспільство» — модерна історична концепція і водночас практичний проєкт соціетальної модернізації суспільного життя. Головні смисли дискурсу громадянського суспільства акумулювалися як певне теоретичне відображення складних суспільних трансформацій у Європі, пов'язаних насамперед зі становленням буржуазних суспільних відносин і капіталізму як економічного укладу, розпадом традиційних станових залежностей та ієрархій і, зрештою, ерозією феодально родових структур. Цехові, ремісницькі та торгові союзи, самоуправління європейських міст, університетські автономії — це перші історичні «острівці» громадянського суспільства, які утворюються в Європі ще за пізнього феодалізму. Те, що було спільним принципом життєдіяльності цих перших організаційних моделей громадянського суспільства, — це певні вольності, автономне, відділене від волі сюзерена чи короля функціонування таких союзів та громад на засадах власної самоорганізації.

Власне цей принцип сфери суспільної самодіяльної активності, відокремленої від державної влади, стає центральним компонентом теоретичного ядра, базовою характеристикою структуризації топосу та інституційного простору громадянського суспільства. Ця характеристика у різних варіаціях міститься й у переважній більшості класичних та сучасних визначень поняття «громадянське суспільство» [Bryant, 1995; Gellner, 1996; Кин, 2001; Степаненко, 2015]. Відмежування громадянського суспільства від держави, або точніше — визнання його відносно автономною сферою суспільної практики веде й до іншого типового уявлення про громадянське суспільство — як про мережу різних недержавних (НДО) або неурядових (НУО) організацій. Неурядові організації різних напрямів діяльності — асоціації, клуби, союзи тощо, створені добровільно самими громадянами для захисту своїх прав чи реалізації своїх інтересів, вважаються

основним структурно організаційним інститутом громадянського суспільства. Однак, як свідчить сучасна суспільна практика, показник кількості НУО та членства громадян у них — це радше традиційно зручний емпіричний індикатор різних вимірів та оцінок стану громадянського суспільства. Втім, індикатор цей доволі умовний і ненадійний за сучасних обставин, особливо (з різних причин) у посткомуністичному контексті.

Оскільки самодіяльні громадянські ініціативи добровільних об'єднань та асоціацій не ставлять собі за мету здобуття економічного зиску і є неприбутковим різновидом діяльності для своїх членів (принаймні в усталеному уявленні про громадянське суспільство), то до позначення автономності сфери громадянського суспільства від держави, з одного боку, та її відокремлення від приватної економічно підприємницької активності (сектору приватної економіки) — з іншого, застосовується також термін «третій сектор». Останній термін є доволі поширеним у технологічних підручниках і довідниках фінансово-донорських організацій для громадських активістів. Утім, «третій сектор» є синонімічним щодо «громадянського суспільства» лише у його вузькому, структурно-організаційному аспекті.

Відокремлене від держави громадянське суспільство як мережа добровільних самоорганізованих асоціацій громадян, які реалізують свої права чи інтереси поза межами окремих родин і домогосподарств, уже за таким визначенням діють у *публічній сфері*, нехай навіть не у сфері інструментальної політики. Відтак, наприклад, особисте чи родинне життя і сама родина як соціальний інститут не є конвенційними сферами громадянського суспільства. Утім, соціальні проблеми родини (такі, як проблема насильства у сім'ї, питання виховання дітей у неповних сім'ях, догляд за хворими, немічними та самотніми людьми похилого віку тощо) можуть бути і часто опиняються у центрі уваги громадських організацій, є важливим напрямом їхньої діяльності, а отже, і сферою інтересу та впливу сучасного громадянського суспільства.

Таким чином, типовим концептуальним уявленням та домінуючим дискурсом про громадянське суспільство є його так звана «секторальна» модель [Lichterman, Eliasoph, 2014; Egholm, Kaspersen, 2021]. Ідеться про те, що громадянське суспільство постає як особлива сфера або сектор, який відділений від держави та від ринкових відносин і діяльності якого притаманні свої власні організація, логіка дій та цінності [Rosenblum, Post, 2002; Ahn, Ostrom 2008; Putnam, Campbell, 2012]. Домінування секторальної моделі пояснюється історично; зокрема, від кінця 1980-х років концепцію громадянського суспільства активно використовували в осмисленні суспільних соціально-політичних поставлених трансформацій у Східній Європі та Латинській Америці саме у протиставленні громадянського суспільства авторитарній державі, а також як ідеологічне забезпечення боротьби проти її бюрократичних ексцесів.

Від тої пори всі теоретичні дебати про громадянське суспільство точилися (й досі тривають) у двох умовних напрямках, які одночасно репрезентують складові теоретичного ядра цієї концепції й часто перетинаються та поєднуються в сучасних дискурсах. З одного боку, наявна тенденція структурно та інституційно локалізувати громадянське суспільство, часто зводячи його емпі-

рично до цієї особливої соціальної сфери, яка конститується мережею НУО [Anheier, Salamon, 2006; Evers, 2009; Freise, Hallmann, 2014]. Така секторальна модель здебільшого репрезентує емпірично-інструментальний підхід та артикулює так зване вузьке розуміння громадянського суспільства. З іншого боку, активно розвивався теоретичний дискурс, який підкреслює іншу складову теоретичного ядра концепції громадянського суспільства, а саме його особливу ціннісну природу, артикульовану в концепті цивільності й виражену такими чеснотами та практиками, як довіра, солідарність, взаємопідтримка, доброзичливість, визнання іншого, відповідальність та інші цінності й мотиви у досягненні суспільного блага [Walzer, 1991; Seligman, 1993; Shills, 1997; Putnam, 2004].

Ці два дискурси громадянського суспільства — секторально-інституційний та нормативний — репрезентують дві складові його теоретичного ядра, але представлені окремо один від одного та в своїх абсолютизаціях наражають концепцію громадянського суспільства на певні методологічні обмеженості та неповноту. Адже відокремлення організаційних структур громадянського суспільства від держави та від сектору підприємницької активності, їх відносна автономність — це лише формальний критерій, який зводить значення громадянського суспільства до будь-яких недержавних утворень, які не ставлять за мету своєї діяльності економічний прибуток. Утім, такий формальний критерій ще не свідчить про розвиненість громадянського суспільства, його дієвість і тим паче про ціннісну складову та спрямованість діяльності недержавних або неурядових організацій. Американська дослідниця Шері Берман, аналізуючи досвід суспільних процесів у Ваймарській Німеччині 1930-х років, переконливо показала, що існування широкої мережі громадських об'єднань, груп і клубів за інтересами у Німеччині того часу не лише не завадило приходу нацистів до влади, а й певною мірою було використано ними для доволі ефективної націонал-соціалістської соціалізації широких верств німецького населення того часу [Berman, 1997]. Приклад Ваймарської Німеччини особливо показовий, адже йдеться не про політично й ідеологічно орієнтовані громадські організації, якими, наприклад, були в СРСР піонерська, комсомольська та інші формально недержавні організації, а про мережі добровільних об'єднань часто далеких від політики. За формальними ознаками і мафіозно-корпоративні угруповання, такі як «ку-клукс-клан» або «Аль-Каїда» (що в перекладі з арабської означає «мережа») є також недержавними організаціями.

Проблеми інституціалізації громадянського суспільства та соціальної спрямованості діяльності недержавних організацій особливо актуалізувались за сучасних умов. Дослідники, наприклад, зазначають, що у країнах «третьої хвилі» демократизації, зокрема в Африці, швидке поширення та зростання кількості неурядових організацій упродовж 1990-х років було не так результатом збільшення політичної ваги громадянського суспільства на цих теренах, як наслідком дуже прагматичного висновку, що західні донори розподіляють свої ресурси переважно через мережі НУО [Englehart, 2011: p. 338]. Історична диспозиція з досвіду східноєвропейських революцій кінця 1980-х, за якою громадянські суспільства є гармонійними, визвольними, часто спонтанними вільними об'єднаннями, які обстоюють свободу громадян проти деспотичної держави, також

не завжди підтверджується за різних суспільно-політичних обставин, передусім для суспільств, які перебувають у стані громадянських конфліктів та насильства. У таких ситуаціях, як, наприклад, у Сомалі, не держава є занадто сильною і суспільство все ще занадто слабким, а навпаки: автономні групи, часто озброєні, або уникають контролю з боку держави, або маніпулюють державним апаратом проти своїх ворогів. Стратегія зміцнення громадянського суспільства (на противагу державі) за таких обставин може обернутись на підтримку нецивільних акторів, які здатні на насильство проти інших.

Різні інституційні контексти й типи політичних режимів також мають важливий вплив на формування та особливості функціонування недержавних об'єднань, які позиціюють себе як «громадянське суспільство». Наприклад, в авторитарному Китаї можуть існувати лише такі місцеві неурядові організації, які утримуються від будь яких демократичних вимог, а концентруються лише на задоволенні соціальних потреб, які, свою чергу, можуть викликати соціальне невдоволення. Таким чином, авторитарна держава, толеруючи існування таких НУО й навіть патронуючи їх, може досягати певного мирного співіснування з такого кшталту громадянським суспільством у взаємному «контингентному симбіозі» [Spire, 2011: p. 1], оскільки такі організації не критикують уряд і водночас знімають з нього певну частину соціальних зобов'язань.

Проблемна варіативність взаємин громадянських організацій та держави у різних політичних режимах стосується не лише концептуальних викликів щодо секторальної моделі громадянського суспільства, а й іншого важливого теоретичного питання, а саме — зв'язку між громадянським суспільством і демократією, чи не вперше артикульованого А. де Токвілем. Так, численні історичні сценарії успіху, і не лише в разі Східної Європи від кінця 1980-х років, а й, наприклад, у випадках Латинської Америки та Азії, зокрема Південної Кореї й Тайваню, демонструють підтвердження цього зв'язку — організації громадянського суспільства насправді відіграють важливу роль у процесах демократизації. Проте активне й розгалужене громадянське суспільство, представлене різними добровільними об'єднаннями, не завжди веде до дієвої демократії. Класичний кейс Ваймарської Німеччини 1930-х років у дослідженні Ш. Берман — це лише один із прикладів подібних аберацій. Дослідження Д. Райлі щодо формування фашизму в Італії та Іспанії у період між двома світовими війнами також показує, як місцеві динамічні громадянські суспільства готували ґрунт радше для авторитаризму, ніж для демократії [Riley, 2005]. І, наприклад, вже в повоєнний період 1950–1960 років в Індонезії громадські організації, які здебільшого були пов'язані з політичними партіями, були не фасилітаторами формування цивільності та соціального капіталу в суспільстві, а радше сприяли поглибленню внутрішніх соціально-політичних конфліктів та приходу до влади авторитарного режиму Сухарто [Aspinall, 2004]. Отже, в сучасній суспільній практиці взаємини громадських добровільних об'єднань, які можуть репрезентувати громадянське суспільство, і демократії не є нормативно і концептуально однозначними у дусі класичного підходу А. де Токвіля.

Зазначаючи двоїстість та розмитість секторальної моделі громадянського суспільства як аналітичної рамки, Л. Енгольм та Л. Касперсен також завважу-

ють, що сучасний суспільний контекст радикальних суспільних трансформацій та криз суттєво відрізняється від кінця 1980-х років. Цей контекст дає багато прикладів «гібридності дій, відносин та організацій, переплетіння минулого та теперішнього і частого перетину умовних ліній поміж суспільними секторами, що, своєю чергою, ставить під сумнів саме увираження цих особливих та окремих секторів» [Egholm, Kaspersen, 2021: p. 144]. Нормативному уявленню про іманентний зв'язок між добровільними об'єднаннями та цивільністю також суперечать сучасні приклади нецивільної поведінки, насильства, радикалізму та популізму з боку самих цих так званих добровільних об'єднань [Armony, 2004; Lichterman, Eliasoph, 2014; Alexander et al., 2019].

Такого роду колізії та суперечності між реальним громадянським активізом та ідеально нормативним уявленням про громадянське суспільство свідчать про неминучі розбіжності між суспільною практикою та будь-якою нормативною теорією, або у термінах Ю. Габермаса — суперечності між нормативністю і фактичністю. У випадку ж концептуалізацій громадянського суспільства ці колізії є навіть актуальнішими, адже «громадянське суспільство» — це не лише теорія та дискурс, а й різноманітні форми та прояви громадянських дій, які трансформуються, є соціально контекстуальними та залежать від способу та якості соціальних інтеракцій багатьох соціальних акторів та інститутів. Як зауважує М. Алагарра, реферуючи здебільшого до азійського контексту, але з висновком універсального значення, «громадянське суспільство — це арена влади, нерівності, боротьби, конфлікту та кооперації поміж конкуруючими ідентичностями та інтересами; воно містить різноманітні формальні та неформальні організації з широким розмаїттям структур, ресурсів, цілей та методів» [Alagappa, 2004: p. 46].

Сучасний розвиток дослідницької програми громадянського суспільства також намагається відобразити цю реальну «гібридну» соціальну практику у своїх концептах. Наприклад, нецивільна поведінка деяких недержавних акторів публічного простору в сучасних дискурсах визначається як своєрідний парадоксальний оксюморон — «нецивільне громадянське суспільство» (*uncivil civil society*) [Tørres, 2021]. Колізії секторальної моделі громадянського суспільства, зокрема щодо його практичних відносин з державно-адміністративними інститутами, деякі дослідники позначають не менш парадоксальним, з точки зору конвенційної теоретичної логіки, поняттям «система громадянського суспільства, контрольованого державою» [Wiarda, 2003: p. 15].

Такі оксюморони, з погляду нормативних уявлень про громадянське суспільство, є доволі показовим прикладом його складних реальних відносин із державою. Намагання контролю з боку держави, особливо автократичної, а також корпорацій різного роду та спрямування за сферою суспільної самоорганізації, використання ними привабливої ідеї громадянського суспільства є вельми поширеною практикою в сучасних умовах, зокрема й у вітчизняних реаліях. Подібні тенденції виявляються в різних своїх аспектах та в різних країнах, особливо в тих, де політичні режими ще далекі від усталених демократичних норм, а добровільна солідарна самоорганізація громадян не має міцних традицій. Ці тенденції фіксуються, зокрема, в численних акронімах псевдо-(ква-

зі-)«громадських» організацій, таких як QANGO (від англ. «квазіавтономні недержавні організації»), GONGO (від англ. «недержавні організації, організовані державою»), MANGO (від англ. «недержавні організації, пов'язані з мафією»), MONGO (від англ. «недержавні організації, організовані мафією» або в іншій інтерпретації — «моя власна недержавна організація»), FINGO (від англ. «фінансово орієнтовані недержавні організації»), DONGO (від англ. «недержавні організації, організовані донорами»), BONGO (від англ. «недержавні організації, організовані бізнесом»), BINGO (від англ. «недержавні організації, орієнтовані на інтереси бізнесу») та в інших позначеннях [Anheier, Toepler, 2010: p. 779] для подібних імітаційних або гібридних утворень. Тією чи іншою мірою такі деформації організаційних структур та громадянських практик (замовні «протести», непрозорі лобістські послуги тощо) характерні й для багатьох посткомуністичних громадянських суспільств, зокрема українського.

Не менш проблемними, з точки зору конвенційної секторальної моделі громадянського суспільства та уявлень про громадські організації як неприбуткові інституції, є сучасні відносини «третього сектору» з бізнесом, підприємництвом та ширше — із сучасною капіталістичною економікою. Постмодерна соціальна практика демонструє безліч прикладів гібридних взаємодій і перетинів громадянського суспільства та ринкової економіки, зокрема в практиках соціального підприємництва, коли прибуток від підприємницької активності, спрямованої на надання соціальних послуг (приміром, для соціально вразливих верств населення, бідних, сиріт або ВІЛ-інфікованих) є якщо не самоціллю громадських організацій, то радше засобом підтримки їхньої фінансової сталості.

Секторальна теоретична модель громадянського суспільства може суттєво методологічно обмежувати поле зору дослідника, котрий вивчає реальні громадянські суспільства та сучасні форми громадянської активності. Головною проблемою такого підходу є ігнорування та недостатня увага до взаємодій громадянського суспільства, держави та ринку. Як зазначає Ф. Едлоф, у найкращому разі ці ефекти так званої колонізації громадянського суспільства іншими секторами, зокрема ринком, піддаються критиці, зокрема як «зростання монетизації волонтерства» або «маркетизація третього сектору» [Adloff, 2021: p. 152]. Дослідження, зорієнтовані на секторальний підхід, схильні також ігнорувати економічну активність організацій громадянського суспільства у дусі солідарної, альтернативної економіки або економіки «третього сектору». Зокрема, дослідження «третього сектору» у США часто виключають із розгляду кооперативи та інші форми солідарної економіки у своєму тлумаченні концепції громадянського суспільства. А французькі дослідники традиційно менше цікавляться розрізненням між прибутковими та неприбутковими видами активності, натомість підкреслюють відмінності між приватним та колективним і різними демократичними формами прибуткової активності [Adloff, 2021: p. 152].

Водночас навіть в історичній концепції громадянського суспільства, зокрема у підходах шотландського Просвітництва А. Сміта та А. Фергюсона, ринок та економіка не були відділені від громадянського суспільства, а їхній цивільний, а також цивілізаційний вплив був частиною громадянського суспільства як процесу соціетальної модернізації. Варто нагадати, що Адам Сміт був не

лише класиком економіки, а й моральним філософом. І лише від К. Маркса з його критикою *bürgerliche Gesellschaft* інтегральний зв'язок між економікою та громадянським суспільством був розірваний, адже громадянське суспільство було нізведено Марксом до буржуазного суспільства, основою якого є суто класовий антагонізм. По суті такі критики окресленого спрощеного розуміння, як Марсель Мос та Карл Полані, нагадують нам, що економіку в широкому та автентичному сенсі не можна ототожнювати лише з капіталістичними ринковими процесами. Економіка також залежить від соціального процесу репродукції, зокрема від безоплатної домашньої та освітньої роботи, а також від соціальних процесів перерозподілу та взаємності [Laville, Salmon, 2015; Adloff, 2016]. Ба більше, в сучасний період зрозуміло також і те, що ефективний ринок не є самодостатньою саморегулювальною системою, але потребує для свого функціонування політичної та правової регуляції, а також норм цивільності у ринкових взаєминах. Сучасні дебати про «змішану», кооперативну чи солідарну економіку, економіку самозайнятості та інші гібридні форми економічної та соціальної активності підкреслюють актуальність різних взаємодій економіки, держави та громадянського суспільства як у практичній площині, так і на рівні сучасних теоретичних концептуалізацій.

Історичність та контекстуальність дослідницької програми громадянського суспільства

Методологія дослідницької програми громадянського суспільства передбачає вивчення історичної трансформації цієї концепції, розвитку її історичних стадій (форм), або «концептуального каркасу» в термінології І. Лакатоса [Лакатош, 2007]. Як і багато інших концептів сучасного політичного тезаурусу «громадянське суспільство» є продуктом історичного розвитку з відповідними змінами в артикуляції акцентів його смислів. Власне сама «багатошаровість» [Pérez-Díaz, 2014] поняття «громадянське суспільство», яка породжує проблемну складність його дослідження, є не лише результатом теоретичного вдосконалення, а й концептуальним відображенням історичної соціетальної трансформації та самоорганізаційних практик сучасних суспільств, накопичення їхньої структурної та функційної складності, відкритості та ризикованої невизначеності постмодерних суспільних процесів.

Історично дискурсивний аналіз розвитку поняття громадянського суспільства передбачає виокремлення його історичних контекстів і дослідження трансформації соціального досвіду та структурних змін, що відповідали історичним смисловим значенням цього поняття. Дослідження смислових трансформацій суспільних топосів і теоретичних дискурсів в історичному часі та виявлення їхніх послідовності чи розривів з інституційними структурами — одне із ключових завдань історичної соціології. Наприклад, уявлення про громадянське суспільство як відокремлену від держави сферу — це результат повільної історичної трансформації не лише смислового поля цього поняття, а й європейської суспільної практики та соціального досвіду від часів античності до XVII–XVIII століть. Особливою інтригою позначені дослідження посткомуністичних смислових трансформацій, занурених у постмодерний контекст пришвидшеного іс-

торичного часу з його особливими алгоритмами гібридного соціального конструювання (догматизація, наслідування, імітація — з одного боку, та активна соціальна уява, новий соціальний досвід — з іншого).

Утім, завдання дослідника у здійсненні історичної реконструкції розвитку поняття — не лише інтерпретувати трансформації його значень, а й фіксувати моменти його можливих смислових незмінностей, сталості, окреслювати свого роду смислові константи теоретичного ядра поняття. На слушну думку німецького соціального дослідника Рейнгарта Козелека, саме в таких невідповідностях смислів, розбіжностях, які виникають між старими значеннями понять, пов'язаними з історичними реаліями, що зникли (чи зникають), і новими смисловими наповненнями їх, і з'являється можливість звернути увагу на ці смислові константи, яким, однак, вже не відповідає реальна дійсність, або ж за цими смислами побачити дійсність, значення якої може залишатися неусвідомленим [Козеллек, 2014: с. 35]. Останнє зауваження є особливо методологічно цінним щодо «громадянського суспільства». Адже, наприклад, такі смисли ще античного поняття *societas civilis*, як громадський етос та чесноти, або концепція цивільності, що була центральною для дискурсу шотландського Просвітництва XVIII століття, зберігають свою константну значущість, хоча, можливо, й не сповна актуалізовані в сучасних звучаннях та значеннях поняття громадянського суспільства, особливо у його посткомуністичному контексті та відповідному дискурсі [Степаненко, 2015].

Які ж соціокультурні та історично-структурні чинники впливають на трансформацію смислів багатьох модерних суспільно-політичних понять, зокрема поняття «громадянське суспільство»? Р. Козелек виокремлює чотири такі взаємопов'язані чинники, дієвість яких особливо дається взнаки, починаючи з історичного досвіду структурування смислового простору Нового часу, а саме: демократизація, темпоралізація, можливість ідеологізування та політизація [Козеллек, 2014: сс. 27–31]. *Демократизація* в контексті історичного розвитку поняття означає, що з історичним суспільним розвитком сфера життя суспільно-політичних понять розширюється — як у сенсі долання станових меж щодо їх життя, так і в сенсі розширення їхнього семантичного поля. Розвиток освіти та поширення освіченості не лише для обраних і небагатьох, технологічні інновації в друкарстві та збільшення форм і накладів масових друкованих видань, популяризація медіа та розвиток культури публічного спілкування історично сприяли цим процесам демократизації. Яскравим прикладом чинника демократизації історичного розвитку поняття «громадянське суспільство» є його відродження та активне термінологічне використання у період східноєвропейських антикомуністичних революцій кінця 1980-х років. *Темпоралізація* в контексті історичної трансформації смислів понять означає, за Козелеком, процес категорійних смислових наповнень, які пов'язують поняття з їхньою часовою структурованістю, або, іншими словами, актуальністю (чи актуалізацією їхніх смислів) тут і зараз. Скажімо, античний термін «республіка» трансформується від родового поняття для всіх форм представницької влади в історично-партійний термін, який претендує на єдину репрезентацію легітимності влади нарівні із «демократією».

Іншим важливим чинником, який структурує смисловий простір Нового часу, є *можливість ідеологізування* в інтерпретації значень суспільних понять. Ця можливість позначає історичний досвід Модерну, який характеризується «втратою «очевидних» класифікацій соціальних фактів та їх позначень» [Козеллек, 2014: с. 30]. У цьому історичному процесі зростає ступінь абстрактності багатьох понять, які вже не встигають за змінами подій чи еволюцією суспільних структур, а відтак вимушені абстрагуватись від цих численних змін. Водночас такі багатозначні поняття відкривають можливості для різного ідеологічного використання їх. У сучасному українському контексті яскравим прикладом цього є, зокрема, ситуативне і часто маніпулятивне використання поняття «громадянське суспільство» різними акторами суспільно-політичного процесу з іноді протилежними ідеологічними позиціями та класовими інтересами.

Нарешті, *політизація* суспільних понять — це четвертий структурний чинник трансформації та розширення їхніх значень — фактор, який, подібно до попередніх взаємопов'язаних із ним, став уявлюватися й посилювати свій ефект починаючи від історичної доби Модерну. Процеси промислових революцій та суспільних трансформацій, плюралізація та політична партизація суспільного життя, які супроводжували історичний розвиток модерної Європи, стимулювали появу та вживання неологізмів і різних тактик управління мовою, зокрема появу «слів-гасел». Власне, сама мова стає потужним чинником історичного формування європейських держав-націй та їхніх політик національної уніфікації та стандартизації. Поняття, які виважають та позначають проекти майбутнього (розвитку), управління, контролю та влади, дедалі активніше залучаються до сфери політичного планування і до самої мови як засобу символічного (П. Бурдьє) і цілком реального політичного панування. Як зазначає Р. Козеллек, «відношення поняття до того, хто його розуміє, перевертається, зміщується на користь мовних засобів, які покликані випереджати свій час та виглядати інструментами творення майбутнього» [Козеллек, 2014: с. 31]. Політизація виявляється і в тому, що однакові поняття по-різному інтерпретуються, вживаються та використовуються у різних політичних режимах; як приклад — маргіналізація (ба навіть негативна конотація) таких понять, як «нація» чи «приватна власність» у радянському офіційному дискурсі.

Багатозначність концепту «громадянське суспільство», його евристичний та соціально визвольний потенціал відкривають можливості не лише для ідеологізації та політизації, а й для теоретичної нормативної ідеалізації цього поняття. Значною мірою така нормативна ідеалізація не лише присутня, а й є однією з важливих характеристик концепту «громадянське суспільство», навіть з тої причини, що громадянське суспільство — історичне та контекстуальне поняття, і різні його аспекти та характеристики можуть актуалізуватися у різні історичні періоди та в різних суспільних контекстах по-різному.

Історичний дискурс громадянського (цивільного) суспільства має тривалу історію, яка сягає своїми першовитоками часів античності, зародження перших практик самоуправління політичної громади, рівності громадян перед законом та особливого нормативного порядку громадянських та цивільних чеснот. Антична традиція сформувала дві головні взаємопов'язані передумови модерно-

го значення «громадянського суспільства». Це, по-перше, історично унікальна форма громадської життєдіяльності та, як би сказали сьогодні, політичного режиму прямої демократії — давньогрецького полісу і, по-друге, традиція громадянської добродетності, яка культивувалась у суспільній життєдіяльності «міста — громади — держави» та була репрезентована в античній політичній філософії та етиці, зокрема в Аристотелевій етиці. Саме антична демократична традиція, трансформована також в історичний досвід Римської республіки, надбанням якої була усталена система правових норм і регуляцій суспільної життєдіяльності (римське право), стала історичним лоном розвитку основ західної демократії та громадянського суспільства. Навіть базовий лексикон цієї традиції (*сенат, право вето, форум, трибун* тощо) набув відображення в сучасній демократичній практиці різних країн.

Тривалий період європейського середньовіччя також не є історичним припиненням розвитку громадянського суспільства. Хоча можна стверджувати, що за цієї історичної доби в Європі цей розвиток не синхронізувався з наявними формами державного (монархічного) та місцевого (феодального) правління, а радше відбувався поза межами ієрархічно-державного адміністрування. Релігійні об'єднання, європейські міські громади із їхньою тривалою боротьбою проти свавілля феодалів, становлення традицій університетської автономії та самоврядування, а також інші острівці збереження та розвитку соціальної емансипації й самоорганізації у середньовічній Європі готували історичний соціокультурний ґрунт формування нових суспільних практик та відносин.

Соціокультурна динаміка розвитку капіталізму та модернізації з такими їхніми проявами, як комерціалізація землі, праці та капіталу, розвиток ринкових відносин, епоха революцій в Англії та Європі, а також згодом — успішна політична боротьба північноамериканських колоній за незалежність призвели до кризи як чинного феодального ладу, так і панівної ідеологічної парадигми його підтримки. Принципи ідеологічної легітимації абсолютистської влади та суспільного устрою, що базувалися на визнанні зовнішніх щодо суспільства матриць соціального порядку, таких як божественний авторитет, монархія та сакралізація традиційного укладу, почали руйнуватися під тиском соціокультурних наслідків європейської модернізації кінця XVII століття, таких як секуляризація, соціокультурна емансипація та індивідуалізація. Формується тип автономного, або, за виразом Е. Гелнера, «модульного» (*modular*) [Gellner, 1996: р. 97] індивіда, більш незалежного від родових, соціально ієрархічних, цехових тощо зв'язків. Як зазначає А. Селігмен, «на початку XVIII століття люди, аби пояснити існування суспільного порядку, дедалі більше стали придивлятися до того, як суспільство функціонує саме по собі» [Seligman, 1993: р. 140].

Саме цей погляд на суспільство, що функціонує «саме по собі», через свої власні причини та закони почав асоціюватися з модерною концепцією громадянського суспільства. Утвердженню цієї ідеї передували тривалий і послідовний розвиток європейської соціально-теоретичної думки та її переорієнтація на пошук іманентних, внутрішніх, а не зовнішніх, трансцендентних причин та закономірностей соціального устрою та розвитку. Свого сучасного актуального звучання поняття громадянського суспільства набуває за доби Модерну, розви-

ваючись у просвітницьких ідеях Ж.-Ж. Русо, Ш. Монтеск'є, Д. Лока, шотландської моральної філософії XVIII століття (Ф. Хатчесон, Д. Г'юм, А. Сміт, А. Фергюсон). І далі ця традиція тягнеться від А. де Токвіля до А. Грамші, Ю. Габермаса, Н. Еліаса, Е. Гелнера, Д. Кіна, А. Арато, Р. Патнема, Дж. Александера та інших сучасних дослідників.

Але саме досвід поставторитарних і посткомуністичних трансформацій кінця XX століття актуалізував уже в сучасну добу проблематику громадянського суспільства у глобальному вимірі, зокрема для Східної Європи та України. В осмисленні процесів тектонічних політичних зрушень останнього періоду XX — початку XXI століття історичне поняття «громадянське суспільство» знову стало корисним [Kumar, 1993]. За час, що минув після східноєвропейських антикомуністичних революцій кінця 1980-х років, концептуалізація громадянського суспільства, а також його реальні прояви та маніфестації як у глобальному масштабі, так і в окремих регіонах і країнах набули нових актуальностей та окреслили нові складні виміри та підходи. Останні, насамперед у перспективі досвіду драматичної суспільної трансформації в Україні, вже не вкладаються у спрощену ідеологію громадянського суспільства, висловлену в гаслі революційних романтиків та інтелектуалів періоду зародження східноєвропейської демократичної хвилі — «громадяни проти держави» [Arato, 1981; Havel, 1985].

Отже, з огляду на таку тривалу і складну історичну траєкторію формування поняття громадянського суспільства певну методологічну проблему в аналізі відповідної дослідницької програми становить виокремлення історичних етапів та теоретичних варіацій його розвитку. Зокрема, можна позначити дві методологічні лінії дослідження історичних витоків соціологічної концепції громадянського суспільства. Перша лінія орієнтується на історичний аналіз громадянського суспільства як суспільної практики. Прикладом такого аналізу є дослідження історико-структурних перетворень у сфері публічності, здійснене Ю. Габермасом [Габермас, 2000]. Друга умовна лінія, яка дотична до аналізу дослідницької програми цього концепту, більше фокусує увагу на історичній генезі дискурсу та трансформації теоретичної моделі громадянського суспільства у соціологічному сенсі — на генезі його «ідеального типу». Звісно, це не означає, що, концентруючись на аналізі розвитку концепції, дослідник залишатиме осторонь зв'язок між розвитком ідеї та трансформацією соціальної реальності, що їй відповідає. У контексті цього аналізу важливо вирізнити ті теоретичні, соціокультурні та соціальні алгоритми, які визначали формування соціологічної дослідницької програми громадянського суспільства.

Одним із прикладів такого алгоритму історичного розвитку дослідницької програми громадянського суспільства є тристадіальна періодична модель, запропонована Джефрі Александером [Alexander, 1998, 2006]. Цей теоретик виокремлює три послідовні фази, або історичні стадії розвитку модерного концепту громадянського суспільства. За Александером, *громадянське суспільство I (SC I)* — це рання класична історична концепція розуміння громадянського суспільства, яка артикулюється наприкінці XVIII сторіччя в ідеології європейського Просвітництва й набуває подальшого розвитку в підходах А. де Токвіля. У цій ранній формі поняття «громадянське суспільство» є доволі широкою

концептуальною парасолькою, яка охоплює численні інститути поза державою, включно з ринковими утвореннями й тим, що Токвіль називав «добровільною релігією», а саме різні приватні та публічні об'єднання та різні форми кооперативних соціальних відносин, що ґрунтуються на взаємній довірі. Важливою особливістю цієї першої модерної форми концепту громадянського суспільства є її спорідненість із ринковими інститутами раннього капіталізму та артикуляція морально-етичної природи суспільних інтеракцій, також тісно пов'язаних із цивілізаційним та дисциплінарним впливом ринку.

Позитивний морально етичний тон, яким *громадянське суспільство I* наділяло ранні ринкові відносини, у першій половині XIX століття поступово трансформувалася у переважно критичний дискурс щодо капіталізму. Маркс не був історично першим у плеяді цих критиків, але став одним із найвпливовіших ідеологів цього критичного дискурсу. Ця переважно ідеологічна критика ринку та капіталізму стала, згідно з Дж. Александером, історичним підґрунтям формування стадії *громадянського суспільства II (SC II)*. Особливістю цієї історичної форми концепту громадянського суспільства стало його майже повне отождошення з ринковим капіталізмом. І внаслідок такого звуженого розуміння громадянське суспільство в цьому трактуванні втратило притаманні йому в первинній формі смислові конотації з кооперативними, асоціативними, демократичними й публічними зв'язками та інтеракціями [Alexander, 2006: p. 26]. У марксистській інтерпретації громадянське суспільство стали трактувати не лише як поле егоїстичних, суто приватних інтересів, а й як частину ідеологічної структурної надбудови або політичної арени, функцією якої є маскування панування товарно-грошових відносин та капіталістичної класової експлуатації. Великою мірою таке обмежене розуміння громадянського суспільства та його отождошення з капіталізмом тривалий час і після Маркса підживлювали аргументацію як правих, так і лівих ідеологічних критиків у запереченні як самодостатності суспільства («суспільства не існує», за висловом М. Тетчер) для перших, так і для усунення ринку, та й самої приватної власності для других.

На думку Дж. Александера, у період антикомуністичних революцій у Східній Європі, які ідеологічно супроводжувались актуалізацією, або навіть «другим народженням» (Д. Кін) історичних ідей громадянського суспільства, відбулося певне повернення до первинної форми цього концепту — до стадії *громадянського суспільства I* в термінології дослідника. Цей концептуальний поворот, артикульований, зокрема, у працях Д. Кіна, Е. Арато та Д. Коен, а також у неотоквіліанських підходах Р. Патнема, був співзвучним із загальним трендом розвитку соціальної науки кінця XX століття, а саме з інтересом до проблематики соціальної неформальності та життєвого світу локальних культур та спільнот, інтимності та мікросоціальних інтеракцій, до питань довіри, дослідження культурних та символічних процесів, а також — інститутів громадського життя [Alexander, 2006: p. 29].

У цей період соціокультурна динаміка сучасних постіндустріальних інформаційних суспільств набула нових якісних вимірів, що їх часто характеризують як постмодерні. Ця внутрішня складна трансформація буржуазного суспільства поставила під сумнів попередні історичні фази концептуалізації громадянсько-

го суспільства, зокрема Марксову редукцію його до епіфеномена капіталізму. «Громадянське суспільство і капіталізм, — зазначає Дж. Александер, — мають бути осмислені у фундаментально відмінних поняттях... Ми є не більше капіталістичним суспільством, аніж бюрократичним, секулярним, раціональним або дійсно громадянським суспільством» [Alexander, 1998: pp. 4–5]. У цьому контексті громадянське суспільство, на думку соціолога, у третій його історичній фазі теоретичної концептуалізації (*громадянське суспільство III — SC III*) слід розуміти радше як нормативну сферу солідарності та цивільності, яка виникає внаслідок трансформації та диференціації соціальної системи й позначає та регулює межеві взаємостосунки між різними соціальними сферами (економікою, державою, релігією, наукою, сім'єю тощо) [Alexander, 1998: pp. 4–5]. Отже, принаймні дві історичні обставини — трансформації «третьої хвилі» демократизації, зокрема у Східній і Центральній Європі та Латинській Америці 1980–1990-х років, та внутрішня логіка розвитку постмодерного суспільства — актуалізували у цей період новий сплеск інтересу до концепції громадянського суспільства.

Дослідницький інтерес до теоретичної проблематики громадянського суспільства та розвитку його концепції не згасає і нині. Наприклад, розвиваючи підхід Дж. Александера, німецький соціолог Клаус Едер пропонує виокремити нову стадію розвитку громадянського суспільства, яку він, за аналогією з моделлю Александера, називає «*громадянське суспільство IV*» (*SC IV*) [Eder, 2009]. На думку К. Едера, такого нового змісту цей концепт набуває у контексті поза-національних (*non-national*) форм політичних інститутів, таких як Європейський парламент, коли громадянське суспільство трансформується від опонента державної влади в її партнера [Eder, 2009: p. 25]. В європейській політичній практиці в рамках ЄС завдяки процедурним правилам інститути громадянського суспільства отримують привілейований доступ до влади й фактично кооптуються до самої влади. У такій новій конфігурації, на думку німецького соціолога, громадянське суспільство стає партером системи урядування, а сам концепт урядування (*governance*) є ключовим для розуміння цієї системи горизонтальної координації між різними владними акторами, в якій громадянське суспільство вже є невіддільною частиною структури європейського урядування [Eder, 2009: p. 25].

Соціологічна дослідницька програма громадянського суспільства окрім історичності артикулює також його соціально-контекстуальний характер. У цьому сенсі громадянське суспільство завжди вкорінене у певний соціокультурний, політичний, національний й такі інші контексти. Це — цілком конкретний спосіб організації солідарної життєдіяльності, практик та певного дискурсивно-нормативного порядку зі своїми особливостями інституціалізації та розвитку. У сучасній теоретичній літературі, в якій вже досягнуто консенсусу щодо багатозначності, варіативності та соціальної інтерактивності громадянського суспільства як актора публічної арени, пропонуються різні підходи щодо вимірів вияву його особливостей у різних національних контекстах. Зокрема, дослідники пропонують чотири виміри, за якими можуть відрізнятися різні національні громадянські суспільства, а саме: якість публічної сфери; структура та організація громадянського суспільства; його взаємодії з іншими інститутами

та акторами політичної арени і нормативні орієнтації самих акторів, які представляють громадянське суспільство [Ekiert, Foa, 2017: p. 421].

Визнання соціокультурної контекстуальності та особливостей громадянського суспільства пов'язане з доволі широким спектром питань щодо громадянських і негромадянських, західних і незахідних громадянських суспільств, можливостей інституціалізації громадянського суспільства на іншій, відмінній (і якою мірою) від західної соціокультурної традиції. У сучасній літературі доволі активно дебатовуються шанси та перспективи громадянського суспільства в незахідних та постколоніальних культурах (Північна Африка, Близький Схід, Азія, Китай). Проблемність формування громадянського суспільства в його класичних нормативних орієнтирах у цих соціокультурних середовищах, на думку багатьох дослідників, пов'язана з відмінністю їхніх культурних традицій та практик, які характеризуються «дефіцитом цивільності» [Mbembe, 2001]. Відтак реалістичнішою стратегією інституціалізації норм і практик громадянського суспільства у таких традиційних соціокультурних середовищах з авторитарними формами правління, зокрема на арабському Близькому Сході, є, на думку Ф. Волпі, не спроба демократизацій політичних режимів у цьому регіоні, а радше — «трансформація у соціетальній перспективі» та «мікрополітичні процеси, які залучають різні артикуляції цивільності у суспільні відносини» [Volpi, 2011: p. 801].

Українське посткомуністичне суспільство також має власні контекстуальні соціокультурні особливості, які впливають як на сприйняття поняття громадянського суспільства, його розуміння, так і на процеси інституціалізації його цінностей та практик. І ступінь розвитку громадянського суспільства певною мірою залежить від ступеня сприйняття та адекватного розуміння цього соціального феномену в науково-теоретичному та політико-ідеологічному дискурсах, від суспільної актуальності його цінностей і практик, а також від ступеня та адекватності втілення їх в етичних та символічно-культурних формах і структурах життєдіяльності певного соціуму. І навпаки, розвиненість цінностей і відносин цивільності й самоорганізованих культурно-політичних практик формує дискурс громадянського суспільства та його адекватне розуміння як відкритого проекту суспільної життєдіяльності, яка є добровільною та самоорганізованою. Остання, аби бути сталою, має, своєю чергою, репродукувати традиційні, коригувати деформовані та виробляти нові автентичні громадсько-солідаристські культурно-символічні смисли та норми — те, що в давньогрецькій культурній традиції з часів Аристотеля іменувалося *етосом* (*ēthos*), а в підходах А. де Токвіля «звичаями» (*mores*) цивільності.

Важливими методологічними орієнтирами соціологічної дослідницької програми щодо концептуалізацій сучасного українського громадянського суспільства є його *секуляризація* та *націоналізація* — суспільно-політичні, а також — дослідницькі алгоритми, що певною мірою нейтралізують політизацію, фетишизацію, телеологізацію та інші деформувальні впливи на його дискурс та практики у конкретному суспільному контексті. Завдання *секуляризації* зумовлює необхідність трансформації громадянського суспільства від революційного гасла та політичної міфології у культуру та практики повсякденної

цивільності. Секуляризація передбачає *деполітизацію* і *деміфологізацію* цього нормативного ідеалу, тобто сприйняття громадянського суспільства не як політичної ідеологеми, кінцевої мети або проекту, який можна «розбудувати» згори, а радше як відкритого соціетального розвитку в бік досягнення цивільності у всіх царинах суспільної життєдіяльності (економіці, політиці, соціальних відносинах, приватній сфері, культурі тощо). Цей процес зумовлює також усвідомлення необхідного зв'язку громадянського суспільства як способу суспільної життєдіяльності з функціонуванням:

- в економіці цивілізованих (як антиподу напівкримінальних, «тіньових») ринкових відносин,
- у соціально-структурних вимірах — наявної чисельної та соціально впливової страти середнього класу,
- у державній політиці — реальне утвердження верховенства права,
- на рівні громадської політики — з конституюванням автономної та самодостатньої публічної сфери суспільної критики, обговорень і добровільних, самоорганізованих громадянських інтеракцій та дій.

Розуміння контекстуальності громадянського суспільства, зокрема в Україні, передбачає також *націоналізацію* цього проекту суспільної модернізації, тобто розвиток внутрішньонаціональних процесів соціальної цивільної самоорганізації і врахування національно-культурних особливостей утвердження громадянського суспільства — іншими словами, опору на внутрішню соціальну динаміку процесів суспільної самоорганізації. Експерти не без підстав застерігають, що «глобальне мислення та активність тією мірою, якою вони ґрунтуються на переконанні щодо існування універсальних/глобальних (значною мірою «західних») способів розв'язання конкретних місцевих проблем, може спричинити руйнування національних та місцевих підходів та ініціатив» [Halperin, Laxer, 2003]. Це застереження є вельми актуальним стосовно оптимізації стратегій зовнішнього впливу міжнародних громадських організацій застосовно до проблем, захисту громадянських прав і лобювання громадських ініціатив у певних країнах. Надмірні сподівання місцевих громадських активістів на допомогу міжнародних громадських організацій у розв'язанні проблем національної або місцевої політики може призводити до «демобілізації» місцевих громадських зусиль та, принаймні у непрямий спосіб, сповільнювати або деформувати розвиток національного громадянського суспільства. Однак у країнах і ситуаціях, де місцева громадська ініціатива отримала власний імпульс та має широку суспільну підтримку, міжнародна підтримка та солідарність лише сприятимуть успіху.

Таким чином, особливістю соціологічної дослідницької програми громадянського суспільства є поєднання артикуляції його історичності та контекстуальності з визнанням спільних родових універсальних або типово нормативних характеристик, які історично визначають теоретичне ядро концепту «громадянське суспільство».

Перспективи дослідницької програми

Дослідницька програма громадянського суспільства, зокрема в її соціологічному вимірі, є відкритим процесом, який постійно розвивається. Адже теоре-

тичні рефлексії про громадянське суспільство є відображенням сучасної практики соціальної активності та самоорганізації в їхніх різноманітних та мінливих формах, національному та глобальному контекстах. Сучасні комплексні процеси громадянської активності, самоорганізації, протестних та інших суспільних рухів у світі та в Україні зумовлюють нагальність досліджень сучасних теоретичних варіацій та реконцептуалізацій класичного модерного поняття «громадянське суспільство». Зокрема, в сучасному глобальному контексті практики громадянського суспільства занурені у нові умови та можливості сучасних цифрових технологій та комунікацій, які були відсутні або принаймні ще не розвинені в період східноєвропейських національно-демократичних революцій, розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності його колишніх республік. Сучасна доступність та масовість цифрового мобільного зв'язку, масові соціальні інтернет-мережі, такі як *Twitter* та *Facebook*, стали потужним глобальним засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, громадських мобілізацій та самоорганізованих акцій на всіх континентах, включно зі Східною Європою загалом та Україною зокрема. Іншою обставиною сучасного контексту розвитку громадянського суспільства є актуалізація не лише масового протестного активізму, а й передовсім проблематики цивільності у різних її вимірах, цінностей толерантності, справедливості та доброчесності, тобто тих семантичних смислів, які містилися і в історичній концепції громадянського суспільства, але не були сповна актуалізовані, особливо в посткомуністичному контексті. Сучасна дослідницька програма громадянського суспільства розвивається, поєднуючись із дискурсом доброчесного, справедливого суспільства. У цих обставинах особливо актуалізується соціальна мета і спрямованість громадських ініціатив та рухів, сутнісна орієнтація їх на концепцію суспільного блага.

Сучасні теоретичні інтерпретації також долають схематичне та спрощене уявлення про громадянське суспільство, його так звану секторальну модель. До того ж самоорганізований громадський активізм, нові мережеві громади та солідарності дедалі частіше не пов'язані із формальними критеріями належності чи формального членства громадян в НУО. Для функціонування сучасного громадянського суспільства доволі характерною є парадигма «зсунутого залучення» (термін А. Гіршмана), яка відзначається увагою до спонтанності громадянської участі та мобілізаційної активності, дедалі більше зорієнтованої на потреби розв'язання конкретних проблем, часто місцевого характеру.

Масові глобальні комунікації, активне формування горизонтальних соціальних мереж, суспільна активізація молодшої генерації «цифрової ери», загострення проблем соціальної та економічної справедливості, прав і свобод у багатьох країнах світу, особливо в країнах з авторитарними та перехідними політичними режимами й, нарешті, військові конфлікти, зокрема війна проти російської агресії в Україні, — всі ці чинники надають нових імпульсів для теоретичної концептуалізації проблематики громадянського суспільства. Разючими його глобальними маніфестаціями з різними, але багато в чому схожими вимогами та практиками організації були «арабська весна» — серія масових протестів і повстань починаючи з 2010 року проти авторитарних і корумпованих урядів у

Тунісі, Лівії, Єгипті та Ємені, політичні протести в Туреччині, Венесуелі, Таїланді, Греції, Болгарії, Іспанії, а також Євромайдан, Революція Гідності 2013–2014 років, війна за незалежність та волонтерський рух в Україні.

Можна окреслити кілька типових рис, які об'єднують різнопланові маніфестації громадянського суспільства у глобальному світі від початку 2010-х років. Це, по-перше, блок проблем, які стосуються складності й непередбачуваності сучасних технологічних і природних чинників для людського виживання, мінімізації ризиків екологічних та природних катастроф та ефективного розв'язання їхніх наслідків у разі потреби [Anheier et al., 2012]. Стратегією глобального громадянського суспільства у цій царині є його вимоги щодо прозорості та підзвітності рішень урядів та глобальних міжнародних корпорацій задля підвищення безпеки існування глобального людства. Глобальні соціальні наслідки пандемії COVID-19, сучасні виклики системі міжнародної безпеки з боку авторитарних режимів і країни-агресора більшою мірою актуалізують ці ризики.

Другою типовою рисою для різнопланових маніфестацій глобального громадянського суспільства у цей період є артикуляція дискурсу справедливості в різних її конотаціях та національних контекстах — від кримінальної справедливості у покаранні терористів, диктаторів та військових агресорів до вимог соціально-економічної справедливості й маніфестацій проти безробіття та соціально-економічних негараздів у багатьох країнах. У цьому контексті, як зазначають сучасні дослідники, глобальне громадянське суспільство можна визначити як «динаміку вимог та контрвимог щодо справедливості, поширюваних далеко за дискурсивні рамки конвенційних національних держав» [Albrow, Seckinelgin, 2011: p. 1].

Третьою характеристикою, яка умовно об'єднує різні сучасні маніфестації глобального громадянського суспільства, є намагання активістів, протестних і лобістських груп формувати якомога ширшу та універсальну соціальну основу кампаній та уникати будь-яких жорстких афіліацій з конкретними політичними чи ідеологічними платформами. В європейських маніфестаціях громадянського суспільства така артикуляція «постполітичності» виявилася в намаганнях європейських активістів здолати традиційну право-ліву політичну ідентифікацію, а в арабському світі спробами під час подій «арабської весни» піднятися над жорсткими секулярно-ісламістськими відмінностями. Ознаки такого дистанціювання від політичних сил та партій були характерними і для маніфестацій Євромайдану в Україні 2013–2014 років. Утім, як слушно зауважують дослідники, такого роду стратегія політичної нейтральності ґрунтується радше на універсальності дискурсів сучасних вимог і протестів, які можуть і не асоціюватися з традиційним термінологічним рядом наявних політичних чи ідеологічних орієнтацій. А отже, «сприймати вимоги «хліба, свободи, гідності, гуманізму!» єгипетських протестувальників на площі Тахрир як неідеологічні — це майже те саме, що сприймати як неідеологічне гасло «свобода, рівність, братерство!» Великої Французької революції» [Anheier et al., 2012: pp. 18–19].

І нарешті, є ще одна обставина сучасного глобального контексту громадянського активізму, яка є дотичною до вітчизняних реалій. Ідеться про кризу того ціннісно-інституційного континууму, який історично пов'язаний із формуван-

ням модерного громадянського суспільства і є найбільш сприятливим для розвитку його практик, а саме режиму ліберальної демократії. І видається закономірним, що відродження ідеології громадянського суспільства хронологічно припало саме на період світового підйому ліберальної демократії від кінця 1980-х років, з такими його маніфестаціями, як демократичні антикомуністичні революції у Східній Європі, зокрема рух за державну незалежність України, антиавторитарні трансформації в Латинській Америці, Азії та Африці.

Однак від початку 2000-х і особливо після світової фінансової кризи 2008 року починається процес поступового спаду світової демократизаційної динаміки. У 2019-му, згідно з результатами досліджень «Freedom House», зортання показників політичних прав і громадянських свобод у світі є «послідовним і загрозливим» [Democracy in Retreat, 2019]. Почасти це пов'язане з глобальним зсувом балансу влади на користь авторитарних режимів, зокрема Китаю, та напружених викликів для демократії від поширення масових настроїв невдоволення, спричинених зростанням економічної нерівності та втратою особистих статусних позицій для багатьох людей у США та Європі. Одним із чинників кризи європейської ліберальної демократії та посилення політичного впливу популізму стали потужні хвилі міграційних процесів з Азії та Африки. Інститути ЄС великою мірою виявилися неготовими до масштабів цих нових викликів. Це дає привід деяким експертам твердити про докорінні зміни самої демократії як суспільного укладу. Наприклад, Іван Крастев вважає, що сучасна демократія втрачає свої інституційні можливості щодо інклюзії та захисту меншості й перетворюється радше на політичний режим «стривоженої більшості» [Krastev, 2017]. Ерозія демократичних інститутів та суспільного невдоволення формує живильний ґрунт для зростання політичного впливу популізму в багатьох регіонах. Дж. Александер пояснює цей сучасний наступ консерватизму і популізму як об'єктивний наслідок самої бінарної структури та крихкості дискурсу цивільності в демократичних умовах, але, на його думку, проблема полягає не в наступі антицивільних тенденцій, а в захисній неефективності громадянської солідарності та здатності сфери цивільності протистояти цьому наступу та відновитися [Alexander, 2018].

Виклики політичного популізму вимагають активізації громадянським суспільством його потенціалу «захисного щита» через набуття досвіду суспільної активності для багатьох громадян. Адже популістська політична риторика може бути успішною, створюючи лише ілюзії поновлення соціальних зв'язків в умовах кризи та війни. Натомість практична суспільна активність у різних мережах громадських об'єднань здатна протистояти популізму через формування не ілюзорних, а реальних горизонтальних зв'язків та інклюзивних форм солідарності. Формування раціональної критичної свідомості громадян та їхніх відповідальних суспільних настанов — це також важлива функція громадських об'єднань, зокрема у вітчизняному контексті. Нарешті, протистояння інформаційним фейкам та маніпуляціям, які є знаряддям як популізму, так і військового агресора, також стає одним із важливих завдань, просвітницькою місією вітчизняного громадянського суспільства та актуальною сферою досліджень його сучасної проблематики.

Джерела/References

- [=Резнік, В.(2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128, DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104.>]
- Adloff, F. (2016). *Gifts of cooperation*, Mauss and pragmatism. London: Routledge
- Adloff, F. (2021). Capitalism and Civil Society Revisited or: Conceptualizing a Civil, Sustainable and Solidary Economy. *International Journal of Politics, Culture & Society*, 34 (2), 149–159.
- Ahn, T. K., Ostrom, E. (2008). Social capital and collective action. In: D. Castiglione, J.W. Van Deth, G. Wolleb (Eds.), *The handbook of social capital* (pp. 70–100). New York: Oxford University Press.
- Alagappa, M. (2004). Civil Society and Political Change: An Analytical Framework. In: M. Alagappa (Ed.), *Civil Society and Political Change in Asia: Expanding and Contracting Democratic Space* (pp. 25–57). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Albrow, M., Seckinelgin, H. (2011). Introduction: Globality and the Absence of Justice. In: Anheier, H., Glasius, M., Kaldor, M., Park, G.S., Sengupta, C. (Eds.), *Global Civil Society 2011. Global Civil Society Yearbook*. London: Palgrave Macmillan. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230303805_1
- Alexander, J.C., Stack, T., Khosrokhavar, F. (2019). *Breaching the civil order: radicalism and the civil sphere*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alexander, J. (1998). Introduction. Civil Society I, II, III. Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations. In: J. Alexander (Ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization* (pp. 1–21). London: SAGE Publications Ltd.
- Alexander, J. (2000). Theorizing the Good Society: Hermeneutic, Normative and Empirical Discourses. *The Canadian Journal of Sociology*, 25 (3), 271–309.
- Alexander, J. (2006). *The civil sphere*. New York: Oxford University Press.
- Alexander, J. (2018). Frontlash/Backlash: The Crisis of Solidarity and the Threat to Civil Institutions. *Contemporary Sociology*, 48 (1), 5–11.
- Anheier, H.K., Salamon, L.M. (2006). The nonprofit sector in comparative perspective. *The nonprofit sector: A research handbook*, 2, 89–116.
- Anheier, H.K., Toepler S. (Eds.) (2010). *International Encyclopedia of Civil Society*. New York: Springer Science & Business Media.
- Anheier, H., Kaldor, M., Glasius, M. (2012). The Global Civil Society Yearbook: Lessons and Insights 2001–2011. In: M. Kaldor, S. Selchow, H.L. Moore (Eds.), *Global Civil Society 2012: Ten Years of Critical Reflection* (pp.2–26). London: Palgrave Macmillan.
- Arato, A. (1981). Civil society against the state: Poland 1980–81. *Télos*, 1981 (47), 23–47.
- Armony, A. (2004). *The dubious link: civic engagement and democratization*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Aspinall, E. (2004). Indonesia: Transformation of Civil Society and Democratic Breakthrough. In: M. Alagappa (Ed.), *Civil Society and Political Change in Asia: Expanding and Contracting Democratic Space* (pp. 61–96). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Berman, S. (1997). Civil Society and the Collapse of Weimar Republic. *World Politics*, 49, 401–429.
- Bryant, C. (1995). Civic Nation, Civil Society, Civil Religion. In: J.A. Hall (Ed.), *Civil Society. Theory, History, Comparison* (pp.136–157). Cambridge: Polity Press.
- Democracy in Retreat. Freedom in the World* (2019). Отримано з: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in-retreat>.
- Eder, K. (2009). The making of a European civil society: «Imagined», «practised» and «staged». *Policy and Society*, 28 (1), 23–33. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.polsoc.2009.02.003>.
- Egholm, L., Kaspersen, L.B. (2021). Introduction to the Special Issue 'Beyond Civil Society': Advancing a Post-sectoral Conception of Civil Society – Moving Beyond Civil Society? *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 34, 143–148. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10767-020-09372-6>.

- Ekiert, G., Foa, R. (2017). The Weakness of Post-Communist Civil Society Reassessed. *European Journal of Political Research*, 56: 419–439. DOI: 10.1111/1475-6765.12182
- Engelhart, N. (2011). What Makes Civil Society Civil? The State and Social Groups, *Polity*, 43 (3), 337–357.
- Evers, A. (2009). Civicness and civility: their meanings for social services. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 20 (3), 239–259. DOI: 10.1007/s11266-009-9088-x.
- Freise, M., Hallmann, T. (Eds.) (2014). *Modernizing democracy. Associations and associating in the twenty-first century*. New York: Springer New York.
- Gellner, E. (1996). *Condition of Liberty. Civil Society and Its Rivals*. London: Penguin Books.
- Gouldner, A.W. (1980). *The Two Marxisms: Contradictions and Anomalies in the Development Theory*. London: Macmillan.
- Habermas, J. (2000). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. [In Ukrainian]. Lviv: Litorys. [=Габермас, Ю. (2000). *Структурні перетворення у сфері відкритості*. Львів: Літопис.]
- Halperin, S. (2003). Effective Resistance to Corporate Globalization. In: S. Halperin, G. Laxer (Eds.), *Global Civil Society and Its Limits* (pp. 1–25). Houndmills.
- Havel, V. (1985). *The Power of the Powerless: Citizens against the state in central-eastern Europe*. Armonk, New York: M.E. Sharpe.
- Howell, J. (2001). *Civil Society and Development. A Critical Exploration*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Ikegami, E. (2000). A Sociological Theory of Publics: Identity and Culture as Emergent Properties in Networks. *Social Research*, 67 (4), 989–1029.
- Keane, J. (2001). *Democracy and Civil Society*. [In Russian]. Moscow: Progress-Traditsiia. [=Кин, Д. (2001). *Демократия и гражданское общество*. Москва: Прогресс-Традиция.]
- Koselleck, R. (2014). Introduction. *Dictionary of basic historical concepts: selected papers in 2 Vols./ Tr. from German by K. Levinson; Ed. by Yu. Zaretskii, K. Levinson, I. Shirle* (vol. 1, pp. 23–44). Moscow: Novoir literaturnoe obozrenie. [=Козеллек, Р. (2014). Введение. В: *Словарь основных исторических понятий*: избр. статьи в 2 т. / пер. с нем. К. Левинсона; сост. Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле (т. 1, сс. 23–44). Москва: Новое литературное обозрение.]
- Krastev, I. (2017). *After Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kumar, K. (1993). Civil society: an enquiry into the usefulness of an historical term. *The British Journal of Sociology*, 44, 375–39.
- Kutuev, P. *The Concepts of development and modernization in sociological discourse*. [In Ukrainian]. Kyiv: Stal. [=Кутуев, П. (2005). *Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм*. Київ: Сталь.]
- Lacatos, I. (2007). Methodology of scientific research programs. [In Ukrainian]. *Psychology and society*, 4, 11–29. [=Лакагош, І. (2007). *Методологія наукових дослідницьких програм*. *Психологія і суспільство*, 4, 11–29.]
- Laville, J.-L., Salmon, A. (2015). Rethinking the relationship between governance and democracy. The theoretical framework of the solidarity economy. In: J.-L. Laville, D.R. Young, P. Eynaud (Eds.), *Civil society, the third sector and social enterprise* (pp. 145–162). London: Routledge.
- Lichterman, P., Eliasoph, N. (2014). Civic action. *American Journal of Sociology*, 120 (3), 798–863.
- Mbembe, A. (2001). *On the Postcolony*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Pérez-Díaz, V. (2014). Civil society: a multi-layered concept. *Current Sociology*, 62 (6), 812–830.
- Putnam, R. (2004). *Democracies in flux: the evolution of social capital in contemporary society*. Oxford: Oxford University Press.
- Putnam, R.D., Campbell, D.E. (2012). *American grace: how religion divides and unites us*. New York: Simon and Schuster.
- Reznik, V. (2021). The Analysis of research programs: sociological aspect. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 104–128, DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>.

Riley, D. (2005). Civic Associations and Authoritarian Regimes in Inter-war Europe: Italy and Spain in Comparative Perspective. *American Sociological Review*, 70: 288–310.

Rosenblum, N.L., Post, R. (2002). *Civil society and government*. Princeton: Princeton University press

Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv346rs7>.

Seligman, A. (1993). The Fragile Ethical Vision of Civil Society. In: B.S. Turner (Ed.), *Citizenship and Social Theory* (pp. 139–161). London: Sage.

Shills, E. (1997). *The virtue of civility: Selected essays on liberalism, tradition, and civil society*. Indianapolis: Liberty Fund.

Spires, A.J. (2011). Contingent Symbiosis and Civil Society in an Authoritarian State: Understanding the Survival of China's Grassroots NGOs. *American Journal of Sociology*, 117 (1), 1–45. DOI: <https://doi.org/10.1086/660741>.

Stepanenko, V. (2015) *Civil society: discourses and practices*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Степаненко, В. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.]

Torres, L. (2021). *A Civil or Uncivil Civil Society?* Research paper. Retrieved from: https://cic.nyu.edu/sites/default/files/cic_pathfinders_civil_or_uncivil_society_2021.pdf

Volpi, F. (2011). Introduction. Invoking Political Civility in the Middle East. *Third World Quarterly*, 32, 5, 801–806.

Walzer, M. (1991). The idea of civil society: a path to social reconstruction. *Dissent*, 38, 293–304.

Wiarda, H.J. (2003). *Civil Society: The American Model and Third World Development*. Boulder, CO: Westview Press.

Отримано/Received 15.08.2022

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО

Концепція громадянського суспільства як дослідницька програма

У статті здійснено спробу застосувати методологію дослідницької програми в її соціологічній адаптації (Д. Бергер, М. Зелдич та Д. Вагнер) до аналізу історичної та сучасної проблематики громадянського суспільства. Концепція громадянського суспільства представлена як дослідницька програма, якій притаманна своя логіка розвитку, історична послідовність, змінюваність семантичних репрезентацій та актуалізація різних контекстуальних акцентів. Окреслено структуру та особливості концепції громадянського суспільства як дослідницької програми. Її теоретичне ядро складається із двох базових концептів: 1) принцип суспільної самодіяльної життєдіяльності, відокремленої від державної влади, та 2) система норм та ціннісних регуляцій, окреслених концептом цивільності. Аналізуються концептуальні питання сучасного теоретизування громадянського суспільства, зокрема зв'язок між громадянським суспільством та демократією, взаємини громадянського суспільства з державою та ринком. Аргументується, що особливістю дослідницької програми громадянського суспільства є її історичність та контекстуальність. Аналізується тристадіальна періодична модель концепції громадянського суспільства Дж. Александра як один із прикладів розвитку дослідницької програми. Важливими методологічними орієнтирами соціологічної дослідницької програми щодо концептуалізації сучасного українського громадянського суспільства є його секуляризація та націоналізація. Окреслено сучасні перспективи розвитку дослідницької програми громадянського суспільства. Наголошується, що виклики політичного популізму вимагають активізації громадянським суспільством його потенціалу «захисного щита» через набуття досвіду суспільної активності для багатьох громадян. Протистояння інформаційним фейкам та маніпуляціям, які є зляряддям як популізму, так і військовій агресії, є також одним із важливих завдань вітчизняного громадянського суспільства та актуальною сферою досліджень його сучасної проблематики.

Ключові слова: громадянське суспільство, дослідницька програма, соціологічна теорія, історичність, контекстуальність

ВИКТОР СТЕПАНЕНКО

Концепция гражданского общества как исследовательская программа

В статье предпринята попытка применить методологию исследовательской программы в ее социологической адаптации (Д. Бергер, М. Зелдич и Д. Вагнер) к анализу исторической и современной проблематики гражданского общества. Концепция гражданского общества представлена как исследовательская программа, которой присуща своя логика развития, историческая последовательность, смена семантических репрезентаций и актуализация разных контекстуальных акцентов. Очерчены структура и особенности концепции гражданского общества как исследовательской программы. Ее теоретическое ядро состоит из двух базовых концептов: 1) принцип общественной самостоятельной жизнедеятельности, отделенной от государственной власти, и 2) система норм и ценностных регуляций, очерченных концептом цивилизности. Анализируются теоретические вопросы современного теоретизирования гражданского общества, в частности связь между гражданским обществом и демократией, взаимоотношения гражданского общества с государством и рынком. Аргументируется, что особенностью исследовательской программы гражданского общества является ее историчность и контекстуальность. Анализируется трехстадийная периодическая модель концепции гражданского общества Дж. Александера как один из примеров развития исследовательской программы. Важными методологическими ориентирами социологической исследовательской программы концептуализаций современного украинского гражданского общества являются его секуляризация и национализация. Очерчены современные перспективы развития исследовательской программы гражданского общества. Подчеркивается, что вызовы политического популизма требуют активизации гражданским обществом его потенциала «защитного щита» путем обретения опыта общественной активности для многих граждан. Противостояние информационным фейкам и манипуляциям, являющимся орудием как популизма, так и военной агрессии, также является одной из важных задач отечественного гражданского общества и актуальной сферой исследований его современной проблематики.

Ключевые слова: гражданское общество, исследовательская программа, социологическая теория, историчность, контекстуальность

VIKTOR STEPANENKO

The concept of civil society as a research program

The article attempts to apply the methodology of the research program in its sociological adaptation (D. Berger, M. Zelditch and D. Wagner) to the analysis of historical and contemporary issues of civil society. The concept of civil society is presented as a research program, which is characterized by its own logic of development, historical sequence, variability of semantic representations and actualization of various contextual accents. The structure and features of the concept of civil society as a research program are outlined. Its theoretical core consists of two basic conceptual premises: 1) the principle of social self-activity, separated from state power and 2) the system of norms and value regulations outlined by the concept of civility. The theoretical issues of modern theorizing of civil society are analyzed, in particular the connection between civil society and democracy, the relationship between civil society and the state and the market. It is argued that the key feature of the civil society research program is its historicity and contextuality. The three-stage periodic model of J. Alexander's civil society concept is analyzed as one of the examples of the development of the research program. It is argued that important methodological

guidelines of the sociological research program regarding the conceptualizations of modern Ukrainian civil society are its secularization and nationalization. Modern prospects for the development of the research program of civil society are outlined. It is emphasized that the challenges of political populism require civil society to activate its «protective shield» potential through the acquisition of experience in social activism for many citizens. Resistance to informational fakes and manipulations, which are tools of both populism and military aggression, is also one of the important tasks of domestic civil society and an actual field of research into its contemporary issues.

Keywords: *civil society, research program, sociological theory, historicity, contextuality*